

- регіонів і саме з використання кластерних ініціатив...» / М.П.Войнаренко // Економіст. – 2015. – №2. – с. 4–8.
2. Медовый опыт Мелитополя: опыт и инновации // Частный предприниматель. – 2011. – №17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chp.com.ua/2012-god/item/27612-medoviyu-klaster-melitopolya-opyit-i-innovatsii-172011?print=1&tmpl=component>
 3. Соколенко с. И. Пути кластеризации экономики с целью повышения конкурентоспособности Запорожской области / с. И. Соколенко, В. И. Шумилов. – Киев, 2010. – 158 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uncluster.org>
 4. Створення та просування комплексного пакета послуг кластера «Натурпродукти Полтавщини» на ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naturproduct.pl.ua/main/1-pro-nas.html>
 5. Щодо державної підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні. Аналітична записка. Сайт Національного Інституту стратегічних досліджень при Президентові України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/760/>

* * *

УДК 281.96 (477) «1917/1921»

О. Красільнікова

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕРКОВНО-ПРАВОСЛАВНОГО РУХУ 1917-1921 РР.

У статті розглянуто ставлення духовенства, громадсько-політичних діячів та мирян до церковно-православного руху за створення автокефальної, соборноправної, побудованої на національних засадах православної церкви в Україні.

Ключові слова: український церковно-православний рух, Українська Церква, Українська автокефальна православна церква, автокефалія, соборноправність, українізація.

14 жовтня 2016 року виповнюється 95 років з часу проведення Всеукраїнського православного церковного собору, на якому відбулося організаційне оформлення Української автокефальної православної церкви, підтверджено її автокефалію та соборноправний устрій, затверджено канони, створено органи керівництва та національну церковну ієрархію. Таким чином, Всеукраїнський православний

церковний собор 1921 р. став найвищою точкою розвитку українського церковно-православного руху.

Український церковно-православний рух пройшов свій розвиток – від не чисельних кіл однодумців та окремих церковних діячів, які відстоювали ідею автокефалії, до організаційного оформлення у Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР). ВПЦР спочатку діяла як тимчасовий орган для проведення Всеукраїнського православного церковного собору, а згодом стала керівним органом для утворення українських православних парафій.

Український церковно-православний рух ставив собі за мету встановити соборноправність Церкви стосовно її внутрішнього устрою та управління; відновити виборність духовенства; досягнути автокефалії Української православної церкви; запровадити українську мову в богослужіння, здійснити переклади текстів Святого Письма та інших необхідних церковнослужебних книг; відродити стародавні українські церковні звичаї та обряди; скликати Всеукраїнський православний церковний собор, на якому остаточно закріпити організаційні основи УАПЦ.

Український церковно-православний рух, пройшовши складні етапи розвитку, з новою силою розгорнувся після Лютневої революції 1917 р. Більшість сучасних істориків пов'язують з цим часом новий етап розвитку й діяльності церковної організації в Україні. Знаний дослідник історії Церкви в Україні В. Ульяновський наголосив на нових можливостях для церкви, котрі виникли після революційних подій 1917 р. [19, с.3]. Видатні діячі того часу, які безпосередньо брали участь у громадсько-політичному та культурному житті доби національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., також наголошували на непересічному значенні цієї доби. Митрополит УАПЦ Василь Липківський, вказавши на важливу роль і значення цього етапу в історії Української Церкви, виокремив 1917-1930 рр. в окремий період і кваліфікував його як добу відродження Української Церкви [5]. Професор Київського університету св. Володимира, перший міністр ісповідань доби Гетьмана П. Скоропадського Василь Зінківський, описуючи найважливіші церковні й деякі суспільно-політичні події свідком і учасником яких йому випало стати так писав про революційні події: «Коли спалахнула революція, вона надзвичайно окришила церковні кола, які відчули, що для російської Церкви відкривається нова епоха» [4, с. 36]. Активний учасник українського національно-церковного руху, починаючи з 1917 р., член ВПЦР Іван Гаращенко у своєму щоденнику зазначав, що «Церковне життя після революції пішло особливими шляхами» [12, с. 76].

Таким чином, падіння самодержавного режиму мало значний вплив не лише на політичне життя в країні, а й значно вплинуло на церковну ситуацію в національно-територіальних одиницях колишньої Російської імперії. В Україні ситуація була досить складною. В нових політичних умовах розгорнувся й набрав нової сили український церковно-православний рух, який виступав за відродження українського православ'я, вилучення Церкви з орбіти державних відносин, прагнучи незалежності як від державної, так і від чужої церковної влади. Серед головних завдань, які ставили перед собою прихильники відродження Української Церкви було встановлення соборноправності та проведення українізації.

Необхідність оновлення та перетворень у Церкві стало предметом обговорення не лише в церковних колах, а й світською громадськістю, державними та громадсько-політичними діячами. Проблеми церковного життя широко висвітлювалися на сторінках преси, в церковних та світських періодичних виданнях. Тому в цій статті ми зробимо спробу розглянути погляди духовенства, простих віруючих та громадсько-політичних діячів доби національно-визвольних змагань 1917-1920-х рр. на Українську Церкву, з'ясувати, якою вона повинна була постати після її оновлення та розбудови.

Звертаючись до розгляду позиції духовенства, слід зазначити, що церковні діячі після подій Лютневої революції деякий час перебували у дещо розгубленому стані. Хоча, як зазначає І. Огієнко, більшість духовенства в Україні, було все ж таки своє, національне, хоча не все політично свідоме [14, с. 6].

Яскравим представником національно свідомого українського духовенства був протоієрей Василь Липківський, майбутній митрополит УАПЦ. Його погляди на Українську Церкву викладені в його особистих працях з історії Української Церкви та численних проповідях [5, 6, 7, 8, 9]. Українську Церкву митрополит бачив вільною, незалежною та відокремленою від держави. Вона, на його погляд, не повинна була бути одержавлена і мусила зайняти собі таку сферу в житті суспільства, яку не може зайняти жодна інша організація. Найголовнішою умовою відродження Церкви є відсторонення від застарілих форм церковного життя [11, с. 24]. Тому, Українська Церква, залишаючись непохитно на догматичних основах православної віри, мусить стати на шлях нового церковного будівництва.

Головними підвалинами відродженої Церкви, на погляд В.Липківського, є: по-перше, автокефальність, тобто самостійність певної Церкви, незалежність її від іншої церковної влади; по-друге, всенародна соборноправність, братерство і рівність усіх вірних в справах церковного

життя й керівництва; і, по-третє, повна аполітичність, невтручання в ніякі державні справи, відокремлення від держави.

В. Липківський писав про важливість Церкви національної: «Кожен народ повинен перш за все добре попрацювати над самим собою, дослідити самого себе, зрозуміти й виявити всі свої здібності, всі таланти..., повинен вирости як певна національна одиниця, а над усім показати своє християнське лице, утворити свою рідну Церкву, щоб стати готовим до братерського єднання з іншими народами» [6, с. 7]. На думку митрополита, все церковне життя та творчість повинні базуватися на національному ґрунті, «бо вона (Церква) твориться для українського народу, її творить сам український народ» [11, с. 25].

Особливе значення Василь Липківський надавав соборноправності. Соборноправність – це принцип церковного управління, який передбачає спільну участь членів православної церковної громади у вирішенні найважливіших справ Церкви за взаємною згодою на періодичних чи спеціально скликаних зборах (соборах) [10, т.1, с. 30]. В. Антонович характеризував її як засадну рису в устрої православної Церкви [1, с. 2-3], а А. Річинський зазначив, що вона стала «обов'язуючим місцевим церковним звичаєм» [16, с. 152]. В. Липківський, в свою чергу, писав, що «Тільки вона (соборноправність – К.О.) може влити живу воду в мертво калиння церковної людности і оживити зруйноване людьми нерушиме Боже діло – єдину святу, соборну і апостольську церкву» [9, с. 12].

Щодо позиції керманічів Української Держави до церковних справ, то здебільшого вони були байдужими до них. Зокрема, М. Грушевський та В. Винниченко негативно ставилися до релігії [19, с. 39]. І. Огієнко, зазначаючи, що українська революція відмежовувалася від Церкви і не приділяла їй належної уваги, вбачав у цьому одну з головних причин того, що українська державність не змогла втриматися і зазнала поразки [14, с. 6]. Хоча деякі чільні політичні діячі все ж таки розуміли важливість церковного чинника в розбудові держави. Мова йде, зокрема про Павла Скоропадського та Симона Петлюру.

Павло Скоропадський, будучи людиною віруючою, православною, не міг бути байдужим до потреб Церкви та залишити поза увагою питання її подальшої долі в Україні. Гетьман був переконаний у тому, що Церква потребує децентралізації та демократизації. Перебуваючи в еміграції, він писав у своїх спогадах: «Особисто я – щиро віруючий православний християнин. Невідривно прив'язаний до нашого православ'я, але не можу без щирого жалю дивитись на те, у що перетворилася наша Церква, завдяки обурливій політиці, яку вела стара урядова Росія стосовно неї.

Віра задушена, вбито все живе, святе в нашій релігії втрачене, а залишилася якась мертвуца, холодна обрядова сторона» [17, с. 198].

Павло Скоропадський, як наголошує В.Ульяновський, чітко розрізняв глибокі релігійні почуття і обрядовітство, пастирство Церкви й церковну політику ієрархів та дії священнослужителів. Тому перевагу віддавав відновленню чистих джерел віри, духовних функцій церкви, а потім – її національно-політичного значення.

Щодо поглядів Гетьмана на автокефалію, то варто зазначити, що вони не відповідали вимогам її прихильників про повне відокремлення від Російської православної церкви. Разом із тим, Гетьман вважав, що з Московською Церквою повинен бути духовний зв'язок в особі патріарха. А вища церковна ієрархія в Україні має бути місцевого походження. Адже, людина, як зазначає П. Скоропадський, яка народилася і все життя прожила в Росії не може зрозуміти і сприйняти те середовище і ті особливості, які характерні для українців [17, с. 199]. Проблема, подолання якої мало важливе значення в тогочасних умовах, полягала в тому, що вище духовенство було чужим для народу, духовну опіку над яким воно здійснювало.

Таким чином, Гетьман виступав за тісний зв'язок духовенства з народом та проблемами України. Це було можливим лише за умови просування місцевих кандидатів до ієрархії. Надавав перевагу автономії Церкви у внутрішніх справах при духовному спілкуванні з Московським патріархатом.

П. Скоропадський був проти втручання Держави у церковні справи, а саме ініціювання державою політики незалежнення Української Церкви. Він вважав, що це приведе до церковного розбрату. Однак Гетьман на зміг дотриматися позиції невтручання в церковні справи. Антиукраїнська позиція, яку проводило вище духовенство змусила П. Скоропадського відійти від своєї політики невтручання і перейти до вимог проголошення автокефалії та підтримки національно-самостійницьких рухів серед духовенства та мирян.

Так, І. Нагаєвський зазначає, що в розмові з австрійським послом графом Форгачем Павло Скоропадський заявив, що поступово прагнутиме до автокефалії Української православної церкви, оскільки діяти рішуче не може через можливість розгортання релігійної війни [13, с. 376]. Незабаром граф Форгач повідомляв до Відня, що Гетьман рішуче йому заявив про свій намір відвідати Собор, який проходив влітку 1918 р. і «зажати створення української автокефалії» [13, с.375]. У промові на Соборі Гетьман заявив: «Я гадаю, що наша Церква Православна, яка одночасно з Українською Державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько до свого народу [...]». Бажаючи повного і

вільного розвитку віри православної і духовенства, я хочу, аби всі діла Української Церкви рішались тут, у нас на Україні, і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці, і бажань народу. Кажучи це, я не хочу сказати те, що я і уряд втручаємось в діла церковні. Ні, а тільки, стоячи на чолі Української Держави, я хочу, щоб культ православної релігії, який є велика основа державності, досяг апогея, якого не змогли б зломити ніякі ворожі заходи, котрі може захотять надвинутись на нас зі сторони» [22, арк. 108-110].

Таким чином, позиція Гетьмана як голови держави була наступною: розглядаючи православну віру як основу державності, Павло Скоропадський прагнув мінімального втручання Держави в справи Церкви, вболівав за відродження чистоти віри, а не зовнішньої обрядової сторони, виступав за максимальне наближення духовенства до народу. Однак форма вияву позиції П. Скоропадського змінювалася від простих рекомендацій до вимог постанови самостійної Церкви в Україні.

Головний Отаман Симон Петлюра також переймався долею Української Церкви і надавав справі її організації державного значення. У листі від 19.12.1921 р. до міністра ісповідань в уряді УНР І.Огієнка с.Петлюра писав, що здобуття автокефалії не є нашою кінцевою метою. Українській Церкві слід надати такі форми, які відповідали б державним інтересам української нації і були б логічним завершенням самої ідеї про церковну автокефалію [12, с. 222]. На думку Отамана, таким логічним завершенням мало бути утворення патріархату на чолі з власним патріархом, рівним патріархові Московському.

Церковне питання було предметом обговорення й на Третньому Всеукраїнському Військовому З'їзді, який проходив у Києві в 20-х числах жовтня – на початку листопада 1917 р. З'їзд прийняв резолюцію, в якій проголошувалося, що у вільній демократичній українській республіці має бути вільна автокефальна православна Церква, незалежна від держави, побудована на засадах соборноправності, з українською мовою богослужіння [15, с.15]. Також зібрання військових визнало необхідним скликати Всеукраїнський православний церковно-парафіяльний з'їзд і створило комітет для скликання Всеукраїнського православного церковного собору, куди увійшли представники від вояків та військового духовенства у кількості 30 чоловік [20, т.1, с.46; 194].

Усвідомлення необхідності набуття Українською Церквою національного характеру та самобутніх організаційних форм виявилось і в програмових документах українських політичних партій. Так, у складеній М. Міхновським програмі Української народної партії, яка була опублікована у Чернівцях у 1906 р., і проголошувала ідею самостійної Української держави, окремий розділ присвячувався релігії. У ньому

містилася вимога створення незалежної Української православної церкви, побудованої на давніх українських народних засадах. Організація церковного життя повинна була ґрунтуватися на виборності при заміщенні церковних посад, соборному устрою, участі парафіян у вирішенні церковних справ [18, с. 72-73].

Слід зазначити, що багато положень програми Української народної партії є співзвучні з основними засадами УАПЦ, які були згодом прийняті Всеукраїнським православним церковним собором у жовтні 1921 року.

Пожвавлення українського національно – визвольного руху в 1917 р. зумовило чіткіше означення вимог автокефалії православної Церкви в Україні. Так, у програмі Української демократично-хліборобської партії (датована серпнем 1917 р.), висунута вимога «повного забезпечення свободи віри, причому рівними поміж рівними по своїм правам всіма віросповіданнями України перше місце мусить належати Церкві Православній, яка повинна мати соборний устрій і повинна бути автокефальна, незалежна від всяких чужосторонніх політичних впливів, від держави в своїм внутрішнім ладу» [18, с. 136].

Положення про автокефалію православної Церкви в Україні містила й програма Української партії соціалістів-федералістів. Українська народно-республіканська партія, програму якої було прийнято у жовтні 1918 року, містила пункт про необмежену волю віри та автокефальність православної Церкви в Україні [18, с. 188; 191].

Суспільні настрої щодо проблем церковного життя в Україні відбивають постанови єпархіальних та місцевих церковних з'їздів. Так, перша половина 1917 р. характеризується провідними істориками, як період церковно-революційної стихії [19, с. 90]. В цей час в українських єпархіях відбулися єпархіальні з'їзди духовенства й мирян. Ініціативу на цих з'їздах брали на себе миряни й нижче духовенство. Вище духовенство фактично самоусунулося. Лише окремі представники церковної ієрархії проявляли інтерес до «революційного» руху.

На з'їздах висувалася вимога широкої участі нижчого духовенства та мирян у церковному житті, виборності духовенства всіх рівнів, встановлення соборноправності Української православної церкви стосовно її внутрішнього устрою та управління; надання єпископських посад українцям; використання української мови в релігійних відправах, видання українських перекладів церковнослужебних книг.

З'їзд духовенства і мирян Поділля, що відбувся в квітні 1917 р. висловив сподівання, що слідом за автономією України настане й автокефалія Української Церкви [2, с. 3]. Також делегати з'їзду прийняли постанову про читання Євангелії та проповідей українською мовою. Повітові збори Роменського духовенства та парафіян одногослоно

вирішили добиватися автономії України на ґрунті федеративно-демократичної республіки та автокефалії Церкви зі службою Божою на рідній мові [2, с. 4].

Питання пов'язані з життєдіяльністю Церкви обговорювалися не лише на церковних з'їздах, а й на світських зібраннях. Так, мешканці Новостародубської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії вимагали від влади: визнання української мови обов'язковою для всіх інституцій, зокрема, й релігійних; українізації Київської Духовної Академії, оскільки духовні пастирі в Україні повинні бути українцями; негайне проведення виборів вищого духовенства, включно з Київським митрополитом [2, с. 2].

Особливе місце серед вимог, які висувалися як духовенством, так і мирянами, займає вимога використання української мови під час богослужіння. Маючи за зразок практику апостолів проповідувати Слово Боже зрозумілою народам мовою, а також маючи на увазі незрозумілість церковнослов'янської мови для більшості населення, освічені кола суспільства та й саме церковне керівництво вже давно визнали необхідність здійснення перекладу богослужбової літератури на зрозумілу людям мову. Так, професор Київської Духовної академії П. Кудрявцев допускав можливість використання української мови як мови богослужбової та виступав за часткове введення в окремих храмах української мови, а також проповіді рідною мовою [23, с. 16].

Вимоги чути службу Богу в храмах українською мовою висували і представники інтелігенції, зокрема учительство. Так, педагогічна рада другої Української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства на засіданні, що відбулося 4 квітня 1918 р. ухвалила звернутися до Департаменту ісповідань з проханням, щоб в Києві була виділена окрема церква, яку відвідували б учні українських шкіл і, в якій служба правилася б по-слов'янські, але з українською вимовою, а проповіді та читання з Євангелії та Апостольських діянь виголошувалися українською мовою [21, арк. 2]. На думку педагогічної ради, з огляду на державне значення української мови, а також значення Софійського собору в історії України, першою «українською» церквою повинен стати Софійський собор чи принаймні храм Малої (Теплої) Софії. Подібне звернення до Департаменту ісповідань направила й Педагогічна рада Третньої Української гімназії [21, арк. 7].

Яскравий опис того, як виголошується сільськими священиками проповідь в храмах і, яке враження вона справляє на віруючих, подає М. Чалий: «Тільки-но паламар встиг поставити перед царськими вратами аналой, як вся суцільна маса народу заколихалась і лавою посунула вперед. Вийшов з олтаря з зошитом благочинний. На обличчях виразилося

бажання послухати спасенне повчання з вуст свого пастиря. Протягом всієї досить довгої проповіді у слухачів помітна була сильна напруга нерозвинутого розуму – вловити думку, зрозуміти слово, розібрати зміст повчання. Але, на жаль! Для більшості цих «благочестивих слухачів» всі зусилля для цього залишилися марними. Не говорячи вже про те, що завуальований зміст проповіді був зовсім недоступний розумінню простолюдина, цей зміст був висловлений в такій химерній формі, переданий такою штучною мовою, що, можна сказати: проповідь ця була криком волаючого в пустелі... Як не намагався проповідник зробити своє слово загальнодоступним «і поглянемо, і розглянемо, і вникнемо, і обміркуємо, і з одного боку, і з іншого боку» – ніщо не допомогло. Пам'ятна мені одна проповідь про жінок-мироносиць, що умастили чесну главу Спасителя запашинами «ароматами».

Як почав панотець управлятися в риторських виразах перед темним людом своєї пастви з приводу цих «ароматів», то мені стало навіть смішно, і я скромно опустив очі, щоб не зробити спокуси для «малих цих». «І потекли аромати добрих справ, і потечуть аромати добрих справ.»

– Прочитав панотець щось по письменному – мабуть дуже розумне, але Бог його святий знає що воно і до чого? говорили селяни, виходячи з церкви.

«У священника є своя свята школа, у якій він може завжди і всіх, а не одних дітей, повчати всьому доброму» – говорить один духовний журнал.

Золота істина! що і говорити.

Дійсно, крім церковних шкіл, у кожного священника є в руках могутній засіб впливати на життя своїх парафіян: це велика народна школа – церква, школа в найвищому значенні цього слова, школа віри і благочестя християнського. Але, на жаль, для більшості наших пастирів всі обов'язки по відношенню до своїх парафіян обмежуються одними лише церковними требами» [24, с. 486-487]. Таким чином, автор із сумом констатує той стан, в якому перебувало духовенство та й вся Церква. Тому на 1917 р. назріла ситуація, яка вимагала здійснення рішучих кроків у сфері оновлення церковного життя на теренах колишньої Російської імперії та, зокрема в Україні.

Отже, ведучи мову про православну Церкву в Україні, повною мірою можна погодитися з думкою І. Власовського, що «жодна, можливо, з православних церков не зв'язана так в своїй історії з життям і долею самого народу, нації, як Українська Православна Церква» [3, т.1, с.15-16]. З часу запровадження християнства в Україні наш народ постійно перебував під опікою та впливами православної Церкви. Наслідком такого впливу стало те, що православна віра глибоко проникла в самосвідомість

народу, його світогляд, впливала на характер українців, їх звичаї, побут, стала складовою національної культури. Тому не дивно, що не лише духовенство, державні керманічі, освічені верстви суспільства, а й прості миряни переймалися долею православної Церкви в Україні. Українська Церква в очах її вірних виступала як незалежна від держави та світської влади, очищена від впливу царського самодержавного режиму та самостійна у своєму внутрішньому управлінні духовна установа. Віруючі виступали за відновлення виборності духовенства, починаючи від парафіяльних священиків аж до представників вищої церковної ієрархії; запровадження соборного устрою з широкою участю мирян у вирішенні церковних питань; впровадження в богослужбову практику української мови; повернення до стародавніх українських церковних звичаїв та обрядів; за тісний зв'язок духовенства з народом. Ці прагнення актуальні, як ніколи, і в наше сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1871. – Ч.1. – Т.IV. – 747 с.
2. Вісті з Української Центральної Ради у Києві. – 1917. – №6.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, Бавнд Брук, 1955. – ТТ. I-IV. (Т.1. – 296 с; Т.2. – 360 с. ; Т.3. – 360 с; Т.4, кн.1. – 368 с; Т.4, кн.2. – 400 с).
4. Зеньковский В., протопресвитер. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г): Воспоминания. / Ред. М.А. Колеров. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1995. – 240 с.
5. Липківський В. Історія Української Православної Церкви. Розділ УП: Відродження Української Церкви. – Вінніпег, 1961. – 181 с.
6. Липківський Василь, митрополит. Православна Христова Церква українського народу. – Мюнхен, 1951. – 32 с.
7. Липківський В. Проповіді на Апостольські послання. – Чікаго, 1966. – 209 с.
8. Липківський В. Проповіді на неділі й свята: Слово Христове до українського народу. – Торонто, Онтаріо, 1969. – 609 с.
9. Липківський В. Соборноправність православної церкви. – Київ, видання «Кирило-Методієвського Брацтва», 1918. – 15 с.
10. Лотоцький О. Автокефалія. – К., 1999. – ТТ. 1-2. (Т.1. – 206 с., Т.2. – 559 с.)
11. Матеріали до Патерика Української Автокефальної Православної Церкви / Уложив прот. М.Явдась. – Мюнхен, 1951. – 47 с.
12. Мартирологія Українських Церков у 4-х томах. Том I. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. –Торонто: «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с.

13. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 414 с.
14. Огієнко І. Рятуння України: на тяжкій службі своєму народові. – Видання друге, доповнене. Видання товариства «Волинь», Вінніпег, 1968. – 94 с.
15. Постанови 3-го Військового Всеукраїнського З'їзду в м. Києві. – К., 1917. – 16 с.
16. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / Упорядники А. Колодний, О. Саган /. Видання третє. – Тернопіль, 2002. – 448 с.
17. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 рр. – К.; Філадельфія, 1995. – 493 с.
18. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Програмові документи і довідкові матеріали. – К.: «Консалтинг», «Фенікс», 1993. – 336 с.
19. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 200 с.
20. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. (1917-1920 рр.) – Нью-Йорк, 1969. – Т.1. – 563 с.
21. ЦДАВО України. – Ф. 799. – Оп. 1. – Од. зб. 19. – Арк. 1-10.
22. ЦДАВО України. – Ф. 1071 – Оп. 1. – Од. зб. 68. – Арк. 1-250.
23. Церковно-общественная мысль. – 1918. – №17-18, 10-25 вересня.
24. Чалий М. Очерки народной жизни (1862 год) // Киевская Старина. – 1897 – №6 (Т.LVII). – с. 484-512.

* * *

УДК 94(477)»192»:338.43:[334.722+334.73]

В. Олянич

ВИРОЩУВАННЯ ЗЕРНОВИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В РОКИ НЕПУ

Наукова стаття присвячена дослідженню вирощування зернових культур в Україні періоду непу. Також переглянуто структуру та функції врожайність зернових та їх валовий збір у роки непу, ринок зернових та інших культур, прибутки селянського господарства, їх залежність від сумарного доходу інших галузей, тобто зерновиробництва, продукції тваринництва. Вивчений ринок зернових культур у країні, який залежав від природно-географічних (грунт, родючість,